

Солтанаева Е.М., Мұсалы Л.Ж.,
Айтмұхамбетова А.С.

**Ежелгі және ортағасырлардағы
әдеби мұрадағы ұлттық идея
және «Мәңгілік Ел» идеясының
көрініс табуы**

Мақалада ежелгі дәуірдегі және ортағасырлардағы әдеби жәдігерлердегі ұлттық идея мен «Мәңгілік Ел» идеяларының көрініс табуы қарастырылған. Ұлттық идеяның негізі ретінде елдік, халықтық идеялар айқындалып, олардың «Күлтегін», «Тоныкөк» жырларында, «Диуани лұғат ит-түрікте», «Қорқыт ата кітабындағы» ерекшеліктері талданды. Олардағы елдік идеяның және мәңгілік ел идеясының көрініс табуының тіл, дін (немесе ата-бабалар рухына болсын, Тәңіріне болсын, Аллаға болсын сенім), діл, тарих, кеңістік немесе ата-мекен секілді негізгі тұғырлары бар екені анықталды. Осы тұғырларға табан тіреген елдік идея ежелгі дәуірден бері жалғасып келе жатқан әдеби, рухани мұраларымыздың барлығынан көрініс тапқаны зерделенді. Сондай-ақ мемлекет құрап, халық болып ұйысудағы басты нәрсе ортақ мүдде, ортақ аңсар, бір мұрат екендігі парықталып, елдік идеяның ерлік идеялармен сабақтасып жататын тұстары көрсетілді.

Түйін сөздер: ұлттық идея, Мәңгілік Ел, ортақ мұрат, сабақтастық, дәстүр жалғастығы.

Soltanaeva E.M., Musaly L.Zh.,
Aitmuhambetova A.S.

**The embodiment of the national
idea and the idea of «Mangilik
El» in the ancient and medieval
literature**

In the article the principles of an embodiment of the national idea and the idea of «Mangilik El» in the literatures of antiquity and the middle ages. Popular ideas was identified as a prerequisite for the birth of the national idea and analyzed its particular incarnation in the works of «Kultegin», «Tonykok», «Diuani lugat it-Turk», «The Book of Korqyt». Laid down the fundamental principles of the national idea and the idea of «Mangilik El» such as language, faith (in the spirit of the ancestors, to Tengri, to Allah), mentality, history, homeland. The national idea of adhering to these principles is embodied in the literary and spiritual heritage of the people from ancient times to the present day. The main factor which unites the country have been identified not only a genetic unity, and the unity of purpose, unity of thought. Were shown the intertwining of national ideas and the ideas of patriotism.

Key words: national idea Mangilik El, unity of purpose, continuity, continuation of traditions.

Солтанаева Е.М., Мұсалы Л.Ж.,
Айтмұхамбетова А.С.

**Воплощение национальной
идеи и идеи «Мәңгілік Ел» в
древнетюркской и средневеко-
вой литературе**

В статье рассмотрены принципы воплощения национальной идеи и идеи «Мәңгілік Ел» в литературах древности и средневековья. Народная идея была выявлена как предпосылка зарождения национальной идеи и проанализированы ее особенности воплощения в произведениях «Культегин», «Тоныкөк», «Диуани лұғат ит-тюрк», «Книга Коркута». Были определены основы национальной идеи и идеи «Мәңгілік Ел» такие как язык, вера (в дух предков, в тенгри, в Аллаха), менталитет, история, родина. Национальная идея придерживающаяся этих основ воплощена в литературной и духовной наследии народа с древних времен до наших дней. Главным объединяющим фактором страны были определены не только генетическое единство, а единство целей, единство помысла. Были показаны переплетения национальной идеи и идеи патриотизма.

Ключевые слова: национальная идея, Мәңгілік Ел, единство целей, преемственность, продолжение традиции.

**ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ
ОРТАҒАСЫРЛАРДАҒЫ
ӘДЕБИ МҰРАДАҒЫ
ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ
ЖӘНЕ «МӘҢГІЛІК ЕЛ»
ИДЕЯСЫНЫҢ КӨРІНІС
ТАБУЫ**

Кез келген ұлттың ұлттық идеясы хронологиялық шекарасы жағынан этностың қалыптасу кезеңімен тұспа-тұс болары белгілі. Дәл қазақ халқына қатысты қолданар болсақ, ұлттық идеяны ХҮ ғасырдағы қазақ хандығының құрылуынан бері іздестіруіміз керек. Алайда, халық санасында ұлттық идеямен пара-пар елдік идеялар сонау ежелгі кезден бері болары ақиқат. Ұлттық идеяның негізі ретінде елдік, халықтық, қағанаттық, хандық, мемлекеттік идеяларды қарастыратынымыз да сондықтан.

Әдебиетіміздің тарихына үңілер болсақ, елдік идеялардың бастауы, көзі ретінде ежелгі түркі әдебиетін көреміз.

Белгілі қоғам қайраткері, академик М.Жолдасбеков былай дейді: «Біздің тарихтан да, Құраннан да білетініміз мәңгілік тек Аллаға тән. Алладан басқа жер бетінде, аспан астында мәңгі ештеңе болмайды. Бірақ бізге адаспай жүретін идеология керек. Қазақтың ендігі ұлттық идеологиясы осы «Мәңгілік ел» деп ойлаймын. 2050 жылы біз «Мәңгі ел» бола саламыз деп ешкім кесім жасай алмайды. Елбасы оны айтып отырған жоқ. Қазақтың түпкі арманын меңзеп отыр» [1]. Ендеше халықтың сан ғасырлық арман-тілегі, мақсат-мүддесі көрініс тапқан әдебиет тарихына барлау жасап көрелік.

Профессор Қаржаубай Сартқожаұлы «Мәңгі ел» халықаралық ғылыми-көпшілік тарихи журналында: «Мәңгілік ел – түрік жұртының данагөйі, үш бірдей қағанның кеңесшісі болған атақты Тоныкөк (Түй-ұқық) негізін қалаған идея...» – екендігін жазған [2, 20-21].

Расымен де, «Тоныкөк», «Күлтегін» жырларының басты тақырыбы даңқты қолбасшы Күлтегін мен ақылгөй дана қарт Тоныкөк өміріне арналғанымен, басты идеясы түркі халқының елдігі, бірлігі, ынтымағы.

Тарихшы, мәдениеттанушы, әлеуметтанушы мамандар үшін өте қызық проблемалардың бірі ескерткіштердегі мемлекет болып, ел-жұрт құрап, халық болып ұйысу мәселесі. Жырда:

Жауын бейбіт етті,
Тізеліні бүкітірді,
Бастыны еңкейтті.
Әкем қаған сөйтіп ел-жұрт құрап,
Ұша барды, –

делінген.

Әкесінің орнына таққа отырған баласы:

Түркі халқын көркейте түсті,
Көтерді.
Кедейді бай қылды.
Азды көп қылды [3, 14].

Академик М. Барманқұлов өзінің «Хрустальные мечты тюрков о квадронации» деген еңбегінде «азды көп ету» мәселесі туралы, яғни халық болып бірігудің әлеуметтік жағын қарастырып былай дейді: «Да, прежде всего тот, что народ в те далекие времена понимался не как генетически чистое явление, а как сообщество, единое своими устремлениями.

Названия «канглы», «тюрк» или «монгол» понимались не как совокупность людей, которых отличают «чистые чресла» или «чистое семя», арутюхм по древнетюркски, а как совокупность племен и народов, объединенных едиными помыслами, единым, возможно, статусом» – десе, тағы бір жерінде «Единство целей, а не единство крови обуславливало, как правило, название империи и стран» – дейді [4, 14].

Яғни мемлекет құрап, халық болып ұйысудағы басты нәрсе ортақ мүдде, ортақ аңсар, бір мұраттың болуы керек. Ал, керісінше болған жағдайда, ел елдігінен айырылатын жағдайы бар. Жырда елдікке қауіп тудыратын тағы бір себеп ретінде ел басқарушының жеке басының қасиеттері: біліксіздігі, жалтақтығы көрсетіледі.

Сондай-ақ елдікті сақтап, мемлекеттің атақданқын шығаратын ерлердің ісі, яғни Күлтегіннің шабуылдары оқыған адамның жүрегінде намысын отын жанып, мемлекеті үшін мақтанш сезімін ұялатады. Бұл жағынан келгенде жырдың қазақтың батырлық эпостарымен ұқсас келетін тұстары мол. Ежелгі дәуір әдебиетінің зерттеушісі Н. Келімбетов бұл туралы былай дейді: «Күлтегін», «Тоныкөк» жырлары өзінің идеялық мазмұны, композициялық құрылысы, көркемдік бейнелеуі жағынан қазақтың ерлік пен елдікті жырлаған қаһармандық жырларының алғашқы үлгілері болып табылады» дейді.

Расымен, жырдың баяндау тәсілінде, идеялық-көркемдік тәсілдерде, жекелеген суреттеулерде қазақ бастырлық эпостарымен композициялық, көркемдік-идеялық, философиялық аналогиялар өте көп. Мәселен, Күлтегіннің жиырма жеті жасындағы, отыз жасындағы, отыз бір жастағы ерліктері баяндалады.

Мұндай тәсіл қазақ халық ауыз әдебиетінде де қолданылады. Мәселен, «Ер Тарғын жырында» Ақжүніс ару өзін Тарғын батырдан

тартып алып кетпек болған Қартқожақ батырға қайырыла сөйлегенде оның бес жасынан, алпыс бес жасына дейінгі істерін, ерліктерін тізіп айтып береді.

Қырық бес жасқа келгенде,
Қырым деген шәһәрдің
Жел жағына қаласың,
Ық жағына панасың.
Қырдан киіу төгілсе,
Елге таман үңілсе,
Мың кісіге бір өзің
Шошынбай жалғыз барасың,
Кәне шыққан мүйізің? [5, 55].

Ақжүніс ақылды әйел. Ол Қартқожаққа бірден жоқ деп келіспесе, батыр қиқарлыққа басы, қызды өңгеріп әкетуі мүмкін еді. Бірақ ол Қартқожақ батырдың әрбір жасындағы ерліктері мен істерін тізуіндегі басты мақсаты, тоқсан ауыз сөзінің тобықтай түйінін шығару. Яғни батырдың дәуреннің өткенін көрсету, соны Қартқожақтың өзіне түйсінту еді. Батыр сөзге тоқтап, «Менен озған дәурен екеуіңе құтты болсын!» – деп бата беріп шығарып салады.

Бұл тәсіл қазақ термелерінде, қазақ поэзиясында да жиі ұшырасады. «Он сегіз бе? Болғанбыз он сегізде», «Ой-хой жиырма бес», «Пай-пай жиырма бес», «Отыздан асып барамын», «Мен биыл дәл қырықтың бесеуінде», «Елуге келдік, кеткеніміз жоқ дана боп» секілді әр жастың өз ерекшелігін сипаттайтын, соңында адам өмірінің мәні туралы түйіп айтатын өлең, толғаулар бар. Әр толғаудың соңында өмірден түйген түйін, авторлық пәтуа жатады.

Күлтегін жырында да батырдың әр жастағы ерліктерін, істерін, шайқастарын жырлай келе өмірінің соңына дейін айтылуы, осы үрдістің бастауы. Ол жырда былай берілген:

Маңы қорғанында қыстап,
Жазына Оғыздарға қарай
Әскермен жылжыдық.
Күлтегін бек – бастаушымыз, құтымыз.
Күлтегін Өгсіз ағын мініп,
Тоғыз ерін шанышты.
(Бірақ олар) орданы бермеді,
Шешем қатын, (онан соңғы аналар)
Жеңгелерім, келіндерім, ханымдар
Өзім қайғырдым.
Тағдырды тәңірі жасар,
Адам баласы бәрі өлгелі туған.
Мұндағы «Тағдырды тәңірі жасар,
Адам баласы бәрі өлгелі туған» [3, 16] –

деген сөйлемдер – бұл авторлық пәтуа, авторлық шешім. Дәстүрлі философиялық түсінікте

«Адам баласының барлығы өлгелі туған» деген тұжырымнан туындайтын екі түрлі өмір салты бар. Бірі, Гамлетше, адам баласы ақыры өлу үшін туатын білсек, онда әрекет ету әбестік, деп болбырлыққа салыну. Таным әрекетті шектейді деген пессимисттік өмір салтын ұстану. Екіншісі, керісінше, қамшының сабындай қысқа ғұмырда артыңнан мәңгілікке болмаса да, өлмес дүние жасау, ұзаққа сақталып қалатындай іс тындыру дегеннен туатын оптимисттік өмір салты. Қазақта «Не өлмейді?» деген ойтолғау да сол түсініктен туған.

Күлтегін жырының авторы осы екінші ұстанымның адамы. Йоллығ тегін істің адамы. Біріншіден, ол Күлтегіннің өлемес ісін, яғни түркі халқы үшін түн ұйықтамай, күндіз отырмай, өліп-тіріліп жерді ұлғайтып, кедей халықты бай, аз халықты көп еткенін кейінге баяндап беріп отыр. Баяндағанда да жай айтыла салу емес, жырдың нақты адресатын атап айту бар. Мәтіндегі «Түркі халқы, өкін!» немесе «Түркі, оғыз бектері, халқы тыңдаңдар!», «Түркі халқының қазіргі бектері, Таққа кіріптар бектер, Сендер жаңылғышсыңдар ғой?!» деп қарата айтылған сөздер бар. Яғни адресат айқын. Ол түркі халқы, өз жұрты, өз ұрпағы үшін қажет ақпарат бұл. Ақпарат болғанда да, елдік, ерлік рухы сақталған ақпарат.

Екіншіден, Йоллығтегін өлмес, мәңгі сақталар дүниелерді тере келе «ғалымның хаты өлмейді, жақсының аты өлмейді» – деген халық нақылын жақсы білген. Сондықтан да:

Ел болғандарынды да мұнда бастым,
Жаңылып, кешкендерінді де мұнда бастым,
Барлық сөзімді айтар, мәңгі тасқа бастым –

дейді.

Йоллығтегін мәңгі сөзін өз жырында бірнеше рет қайталап айтады.

Көңілдегі сөзімді айттым,
Он оқ ұлдарына, таттарға дейін,
Бұны көріп, біліңдер,
Мәңгі тас қалаттым –

деп тағы бір қайтара қайталайды. Қай жерге мәңгі тас қалдыруды да Йоллығтегін қарастырған.

(Бұрын) бұл аялдама болса,
Қазір де аялдама жер болса,
Сол аялдама жерге
Мәңгі тас қалаттым, жаздырдым [3, 17].

Бұл жерде тағы да адресатқа ақпаратты толық жеткізу ойы тұр. Йоллығ тегін үшін маңызды нәрсе – Күлтегін өмірін, оның ерліктерін паш ету арқылы ерлік, батырлық рухты дәріптеу, елдің бірлігін, ынтымақ, берекесін насихаттау, ел болу идеясын көтеру.

Орхон жазба ескерткіштерінде басты идея түркі елінің ел болу идеясы жатыр. «Күлтегін», «Тоныкөк» жырларында «түрк» сөзінің 46 рет қайталанып отыруы тегін емес. Автор түркі мемлекеттінің гүлденгенін, көркейгенін көксеп отыр. Түркі халқы үшін түн ұйықтамай, күндіз отырмай, өліп-тіріліп жерді ұлғайтып, кедей халықты бай, аз халықты көп еткені баяндайтын автор түркі елінің атақ-даңқты (Түркі халқының атақ-даңқы өшпесін деп), бай (кедей халықты бай еттім), көп (аз халықты көп еттім), тату, бейбіт, көркем (түркі халқын көркейте түсті) ел болуын қалайды. Күлтегін мәңгілік ел болуды көксеп отыр. Йоллық тегін үшін мәңгілік ел атамекенмен байланысты ұғым. Елдік бұл туған жермен байланған түсінік. Жырда:

Өтүкен қойнауында отырсаң,
Мәңгілік елдігінді сақтайсың сен –

деген жолдар осының айғағы. Йоллық тегін үшін де, Күлтегін үшін де түркі жері, түркі суы қасиетті. Күлтегіннің қазіргі ұрпақтары аңсаған мәңгі ел болуыдың түп негізі осында жатыр. Атамекен түсінігі тарихи даму барысында туған жерге, өскен елге ауысты. Және осы трансформация қазіргі қазақ поэзиясынан да көрініс тапты.

Сондай-ақ жырдағы шайқас үстіндегі суреттеулер, батырдың сәйгүлігін суреттеудегі қолданылатын сөздік қолданыстар қазақ батырлық жырларымен ұқсас келеді. Н.Келімбетов өзінің «Ежелгі дәуір әдебиеті» атты оқулығында, «Ежелгі түркі поэзиясы және қазақ әдебиетіндегі дәстүр жалғастығы» атты зерттеулерінде осыған байланысты терең мағыналы талдаулар жасаған. Дегенмен, ең басты ұқсастық, Орхон ескерткіштерінде де батырлық, ерлік, елдік пафос қазақ бастырлық жырларында да көрініс тапқан. Осы тұрғыдан келгенде, бұл туындыларды – ерлік істер арқылы елдікті танытатын шығармалар деп атауға болады.

ҮІІ-ҮІІІ ғасырдағы әдеби жәдігерлерден «Қорқыт ата кітабынан» да осындай жанкештілікті көруге болады. Қорқыт идеясы енді түркі кеңістігінен әлдеқайда кең, әлемдік, жалпыадамзаттық форматқа көтерілген. Қор-

қыттың өз шығармаларына кіріспес бұрын Қорқыт атымен байланысты аңыздардың өзінің философиялық мәніне көз жіберейік.

Тарихи деректерден бөлек, аңыз бойынша Қорқыт есіміне қатысты қазақ арасында кеңінен танымал, тылсым әңгімелер көп. Қорқыттың туылуының өзі аңыз. Ол туыларда күллі әлем күніреніп, үш күн, үш түн бойы қараңғылық басып тұрған. Ел-жұрт үрейленіп, қорқыныш сезімі билеген соң, Қорқыт деп қойған дейді.

Академик, философия ғылымдарының докторы Ғарифолла Есім Қорқыт сөзінің шығуын түркілік дүниетаныммен байланыстырады. Яғни түркілер үшін маңызды концептілер қатарында құт сөзі де бар. Мысалы, құтты білім. Қорқыт бұл азан шақырылып қойылған есім емес, халықтың қойған лақап есімі. Қорқыт есімі шын мәнінде Курқұт болуы мүмкін деген болжам жасайды.

Ғ. Есім болжамымен келісуге болады. Себебі, шын мәнінде түркілік дүниетаным үшін аса маңызды концептілерінің бірі «құт» концепті. Ол тек бақыт, жақсылық деген нәрселер ғана емес игілік, ізгілік деген ұғымдармен де сабақтас. Қазақтың кез-келген жақсы іске құтты болсын айтуы, сол жақсылықтың ғұмырлы болуына деген ізгі тілек. Құт сөзі береке сөзмен қосарланып айтылуы да тегін емес. Аз болса да берекесін берсін деп айтылады. Яғни кез-келген заттың шын мәніндегі материалды жүзеге асуы, даруы бұл құт. Білімінің шын мәнінде жүзеге асуы, даруы бұл құт. Оның іс жүзіндегі, практика жүзіндегі көрінісі құт. Қорқыт есіміндегі қыт құт деп ауыстырылуында қисын бар. Ал құт алдындағы Кур емес, Қор болса қисынды. Яғни құттың қоры деп толықтыруға болады Ғ. Есімнің болжамын.

Қорқыт есімімен байланысты аңыздардың бір парасында Қорқыттың ажалдан қашуы туралы көп айтылады.

Ғ. Есім өзінің «Қорқыт философиясы» туралы зерттеуінде: «Қорқыт, ажал философиясы емес, өмір философиясы туралы айтып отыр. Мұндай проблеманы кезінде у-шу қылып ницше жазған. «Жизнь построена на предпосылке веры в нечто устойчивое и регулярно возвращающиеся». Ол «вечное возвращение» деген ұғымды ұсынған, «в конце концов все должно быть так, как оно и есть и так оно и было» дейді.

Ол «Қайда барсаң, Қорқыттың көрі» деген тұжырымды адамның шарасы, шамасы деген түсініктермен байланыстыра қарастырады. Қорқыттың драмасы адам шамасынан асып кете алмағаныдығынан туындаған деп түсіндіреді.

Ғ. Есім: «Қорқыт екі проблеманы көтерген ғұмыр проблемасы, ол мәңгілік проблема және өмір сүру проблемасы, ол тұрмыстық өткінші мәселе. Өткінші өмірде, шынында да, қайда барсаң Қорқыттың көрі деген тікелей өлімге, ажалға қатысты мәселе емес. Бұлай деп түсіну тым қарадүрсіндік. Бұл аңыздық вариант. Адам ажалдан қорқып өмір сүрмейді. Адам ажалды ойлап қайғырмайды, ол өзінің көп іске дәрменсіздігіне, әрекетінің шектеулігіне, мына өмірге су сияқты сіңіп кете алмауына, қапаланып, қайғырады. «Қайда барсаң, Қорқыттың көрі», «қайда барсаң бір қайғы көру деген өзінің дәрменсіздігіңді көріп, сезіну, адамның өз шарасынан, болмысынан шыға алмауын сезіну» – деп қорытынды шығарады [6].

Қорқыттың ажалмен күресін М.Әуезов: «Ажалды тоқтату мүмкін еместігін мойындағысы келмеген Қорқыт Ата жұрттан безіп, айдалаға, табиғат аясына кетеді, бірақ таулар да, жазықтар да, ормандар да оған өлім күтіп тұрғанын айтады. Содан қорқып шырғайдан алғашқы қобызды жасап, жер бетінде бірінші болып күй тартады. Сөйтіп өлмеудің амалын өнерден табады» – деп жазады [7, 14].

Расымен, Қорқыттың ажалмен күресіп, мәңгі өмірге ұмтылуы, оған мәңгілік мұра болып қалар істер тындыру арқылы жетуі адам рухының өлместігіне деген сенімнен туындаған. Бұл Қорқыттың аңыздық келбеті.

«Қорқыт ата» кітабындағы көптеген кейіпкерлер өмірден алынған тарихи тұлғалар. М. Әуезов: «Қорқыт жырындағы жойқын алыптардың ұлы ағасы – Қазанбек, Қазан алып, ол Қорқыт хикаясы мен «Оғыз» дастанының жарқын бейнесі. Оның қасында ерген алып достары Байбөрінің ұлы Бамсы (Берік) Бұйрық, өз інісі Қаре-Көне, оның баласы Қара-Бодау, баласы Ораз алып, әзірейілмен алысқан жойқын алып Домрул, Төбекөзді өлтіретін асқан ер Бисат, Қазылық қожа ұлы ер Жүгенек, Қаңлы қожа ұлы туралы (Тураналы), Үйсін қожа балалары Екрек, Секрек, жұртқа үлгі беріп, нақыл сөз айтқан жырау Қорқыт ата, ұйытқы болған кемеңгер ойшылдар Баяндыр хан, Держе хан, оның ұлы Бұқаш. Қорқыттың дастанына негізі сюжет болған тарихи адамдар осылар» – дейді [7, 18]. Яғни оғыз-қыпшақ елінің тарихта болған барлық бектерін, алыптарын, көсемдерін, шешендерін, ақындарын, батырларын, күйшілерін тілге тиек ету арқылы олардың істеріндегі үлгі боларлық тұсты алға тартады. Бұл кейіпкерлердің тарихи негізі мықты деген сөз.

Осындай тарихи, шыншыл негізі мықты ортағасырлық ескерткіштердің бірі М.Қашқари-

дің «Диуану лұғат ит-түрік» шығармасы. Автордың «... олардың шаһарлары мен далаларын түгел кезіп шықтым. Түрік, түркімен, оғыз, жігіл, яғма, қыргыздардың сөздері мен сөйлеу мәнерлерін зерттеп, қажеттісін пайдаландым» – деуінде шығарма шынайылығының, тарихилығының алғышарты жатыр [8, 9].

Шығарма ортағасырлық дәстүрге сай алдымен Алланың атымен басталады. Автор одан кейін өз мемлекеті туралы сөз етеді. Онда ол: «Мен Тәңірдің гүлденген мемлекетті түркілердің топырағында жаратқанын, өмір біліктерімен сол топырақты ғажайып өрнектегенін көрдім» – дейді [8, 9].

Қашқари өз сөздігінде «Түркі жұрты», «Түркі елі», «Түркі жері» тіркестерін жиі қолданылады. Ол түркілердің жақсы қасиеттерін: «Оның үстіне түріктер көркемдік, сүйкімділік, жарқын жүзділік, әдептілік, жүректілік, үлкендерді, қарияларды құрметтеу, сөзінде тұру, мәрттік, тағы сондай сансыз көп мақтаулы қасиеттерге ие» – деп тізіп айтады. Автордың осындай бағалауларынан түркі жұртына деген үлкен сүйіспеншілігін көреміз және осы түркішілдік идеяны өз шығармашылығына өзек еткенін байқаймыз.

М.Қашқари түсінігінде, елдің мәңгілік болуы оның тілімен байланысты. Себебі тіл ақпаратты тасымалдаушы, өңдеуші, сақтаушы құрал. Сондықтан да кітабының алғысөзінде: «Мәңгілік ескерткіш, әрі таусылмас әдеби-көркем мұра болып қалсын деген ниетпен түркі елдерінің сөздігін жасап, кітапқа «Түркі сөздерінің жинағы» деген ат қойдым» – деуі тегін емес.

Орыс ғалымы А.Н.Кононовтың айтуынша Махмудтың диуанды жазуының негізгі мақсаты түркі тілінің мәртебесін жоғары көтеріп, оның араб тілінен ешқандай кемдігі жоқ екендігін дәлелдеу болған. Қашқаридің өз айтуынша «Мақсатым – талаптанушыларға тура бағыт көрсетіп, болашаққа кең жол ашу. ниеттес жандарды мәңгілікке риза ету» – дейді.

«Сөйтіп бұл кітапты ұрпақтан-ұрпаққа халықтық мұраны қаз-қалпында жеткізу мақсатымен қиянға қанат қағып, әсемдік әлем – мәңгілік өмірге біржолата жолдама алды» – дейді.

Көріп отырғанымыздай мәңгілік ұғым-концепті Қашқари түсінігінде тілмен, әдеби-көркем мұрамен, ризашылықпен, өмірмен байланысты. Мәңгілік – халық ұғымында қасиетті нәрсе. Тек әсем, әдемі, таза адал нәрселер, өнер-білім ғана мәңгі, рухани мұра екендігі сөздіктің алғысөзінен көрінеді.

Расымен, А. Қыраубаеваның ежелгі және ортағасырлардағы әдеби мұра туралы зерттеу

еңбегі «Ғасырлар мұрасы» деп аталған. Ал мұра бұл рухани құндылық. Әдебиеттанушы ғалым Г. Піралиева өзінің «Қазақ әдебиеттануы және ұлттық идея» атты зерттеу еңбегінде «Шындығына келгенде автор айтып отырғандай ешқандай саясатқа көнбейтін, заманына ілеспейтін нағыз ұлттық идея, ұлттық мүдде мен мақсат – осы ұлттық құндылықтарда жатыр емес пе?» – дейді [9, 18].

Яғни ұлттық мүдде мен мақсат негізінде ұлттық құндылықтар жатыр деуі әбден орынды. М.Қашқаридің түркі тілдерінің сөздігі ұлттық салт-дәстүрдің қордаланған жинағы. Сөздікте бірнеше жерде Түріктер үшін қастерлі ырым-тыйымдар мен салт-дәстүрлерді, адамдардың ата кәсібін, тұрмыс-тіршілігін, еңбегін, кәсібін, әдет-ғұрпын көреміз. Олардың наным-сенімін көрсететін түлі тұрмыс-салт жырлары: оның ішінде бәдік өлеңдер, сыңсу, жоқтау, естірту, жар-жар, тойбастар, бақсылар сарыны, тойбастар өлеңдер бар.

Сондай-ақ автор сөздігінде берер ғибраты мол мақалдарды іріктеп беріп, түркі жұртының дүниетанымындағы, салт-дәстүріндегі, дүниені сезінуіндегі сол мақалдардың мәнін ашып түсіндіреді. Бұл түсіндірулер авторлық дүниетанымды, ұлттық яғни түркілік діл (менталитет) тұрғысынан жасалған. Мәселен, «Түлкі өз ініне үрсе қотыр болар» деген мақалдың мәнін М.Қашқари өз жұртын жамандағандарға өнеге үшін айтылады деп түсіндіреді. Яғни түркілер үшін өз жұрты әрқашан да қастерлі, қасиетті.

Түркі халықтарына ортақ мәдени мұралардағы елдік идеяның және мәңгілік ел идеясының көрініс табуының 5 негізгі тұғыры бар екен.

Олар: тіл, дін (немесе ата-бабалар рухына болсын, Тәңіріне болсын, Аллаға болсын сенім), діл, тарих, кеңістік немесе ата-мекен концептілері. Олардың әрқайсысы ежелгі дәуірден бері жалғасып келе жатқан әдеби, рухани мұраларымыздың барлығынан көрініс тапқан.

«Күлтегін» жыры:

Биікте көк Тәңірі,

Төменде кара жер жаралғанда,

Екеуінің арасында адам баласы жаратылған –

деп басталса, «Диуани-лұғат –ит түрік» шығармасында алдымен Аллаға мадақ, содан гүлденген түркі мемлекетіне сауап айтудан басталады. Яғни екі шығармада да сенімәселесі бірінші орынға қойылғаны көрініп тұр.

Ежелгі әдеби мұралар үшін мәңгілік ел, ең бірінші атамекенмен байланысты ұғым. Елдік бұл

туған жермен байланған түсінік. «Өтүкен қойнауында отырсаң, Мәңгілік елдігінді сақтайсың сен» – деген жолдар осының айғағы.

Мәңгілік ел болу үшінтіліде мәңгіболуы керек. Мұны М.Қашқаридің «Диуани лұғат ит түрік» еңбегінен туған ойларды таразылай отырып, парықтадық.

«Қорқыт ата» кітабында да, «Күлтеген», «Тонькөк» жырларында да, М.Қашқаридің еңбегінде де тарихи негіз бар. Яғни ұлттық идея-

ның өзгеру, даму барысын бақылау үшін тарих беттеріне көз жүзіртеміз, тарих толқынында халық үшін қажетті құндылықтар іріктеліп шығып отырады деген сөз. Біз зерттеуімізге нысан етіп алған әдеби жәдігерлердің барлығының авторы алдымен өз халқыныңділі, дүниетанымы тұрғысынан қарастырып, ойларын сабақтаған.

Осы бес ұғымның бірлігі ұлттық, елдік идеяны анықтайтынын зерделеуге болады.

Әдебиеттер

- 1 Жолдасбеков М. Тәуелсіздік тағылымы: Тарихи сөздер, мақалалар, сұхбаттар. – Астана: Күлтегін, 2012. – 480 б.
- 2 «MANGI EL» халықаралық ғылыми-көпшілік тарихи журналы. – Алматы: Pride Print, 09.2013. – 108 б. // <http://e-history.kz/kz/contents/view/2416>
- 3 Ежелгі дәуір әдебиеті. Хрестоматия. – Алматы, 1999. – 180 б.
- 4 Барманкулов М. Хрустальные мечты тюрков о квадронации Алматы. – ОФ «БИС», 1999. – 416 с.
- 5 Ертарғын // Батырлар жыры. http://aldiyar.kz/attachments/952_%D0%95%D1%80%20%D0%A2%D0%B0%D1%80%D2%93%D1%8B%D0%BD.pdf
- 6 Есім Ф. Қорқыт // <http://alemadebiety.kz/?p=2208>
- 7 Өуезов М. Шығармалары. – Алматы: Алатау, 2012. – 512 б.
- 8 Қашқари М. Түбі бір түркі тілі (Диуани лұғат ит-түрік). – Алматы: Ана тілі, 1993. – 192 б.
- 9 Піралиева Г. Қазақ әдебиеттануы және ұлттық идея. – Алматы, 2015. – 180 б.

References

- 1 Zholdasbekov M. Tәuelsizdik taғыlymy: Tarihi sөzder, maқalalar, sұхbattar. – Astana: Kүltegin, 2012. – 480 b.
- 2 «MANGI EL» halyқaralyқ ғыlymi-kөpshilik tarihi zhurnaly. – Almaty: Pride Print, 09.2013. – 108 b. // <http://e-history.kz/kz/contents/view/2416>
- 3 Ezhelgi дәuir әdebieti. Hrestomatija. – Almaty, 1999. – 180 b.
- 4 Barmankulov M. Hrustal'nye mechty tjurkov o kvadronacii Almaty. – OF «BIS», 1999. – 416 s.
- 5 Ertarғыn // Batyrlar zhyry. http://aldiyar.kz/attachments/952_%D0%95%D1%80%20%D0%A2%D0%B0%D1%80%D2%93%D1%8B%D0%BD.pdf
- 6 Esim F. Qorqyt // <http://alemadebiety.kz/?p=2208>
- 7 Өuezov M. Shығarmalary. – Almaty: Alatau, 2012. – 512 b.
- 8 Qashqari M. Tүbi bir tүrki tili (Diуani lұғat it-tүrik). – Almaty: Ana tili, 1993. – 192 b.
- 9 Piralieva G. Qazaқ әdebiettanuy zhәne ұlttyқ ideja. – Almaty, 2015. – 180 b.

